

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

АНАЛОГІЯ ЗАКОНУ ТА АНАЛОГІЯ ПРАВА: ДИНАМІКА НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (СУЧАСНИЙ ПЕРІОД)

Дрішлюк А. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
кафедри цивільного права
Національного університету
«Одеська юридична академія»

Наукова стаття присвячена визначенню природи аналогії закону і аналогії права, умов її застосування. Проведено розмежування аналогії з суміжними інститутами. Проаналізовані підходи дослідників часів незалежності України до проблематики.

На підставі аналізу наукових джерел та законодавства сформульовані висновки щодо сучасного розуміння аналогії права і аналогії закону в цивілістичній науці та визначено його зв'язок з типом праворозуміння.

Ключові слова: правозастосування, прогалини в законі, прогалини в праві, суд, тлумачення, аналогія закону, аналогія права.

Научная статья посвящена определению природы аналогии закона и аналогии права, условий ее применения. Проведено разграничение аналогии со смежными институтами. Проанализированы подходы исследователей периода независимости Украины к проблематике.

На основании анализа научных источников и законодательства сформулированы выводы о современном понимании аналогии права и аналогии закона в цивилистике и определена связь с типом правопонимания.

Ключевые слова: правоприменение, пробелы в законе, пробелы в праве, суд, толкование, аналогия закона, аналогия права.

The scientific article is devoted the decision of nature of analogy of law and analogy of right, terms its application. It was differenced the analogy with contiguous institutes. Author analyzed researchers of period of independence of Ukraine. On the basis of analysis of scientific sources and legislation conclusions author formulated modern understanding of analogy of right and analogy of law in civil law and its connection with the type of application of law.

Keywords: application of law, blanks in a the law, court, interpretation, analogy of law.

Врегулювання законодавцем всіх правових ситуацій в сфері приватного права знаходиться поза межами можливості будь-якого законодавця, оскільки охопити та типізувати всі варіанти життєвих випадків, які можуть мати місце між юридично рівними та вільними у своєму виборі контрагента учасниками цивільних відносин, не можливо. Тому цілком логічно, що в процесі правозастосування, а точніше у разі виникнення спору, суд може опинитися в ситуації, коли відсутня норма цивільного законодавства, що регламентує відносини в яких виник спір.

Метою статті є дослідження аналогії за цивільним правом України та визначення зв'язку між типом праворозуміння та місцем аналогії в системі джерел цивільного права України.

Як зазначають автори одного з перших курсів цивільного права України, аналогія права та аналогія закону в цивільному праві знаходить нове обґрунтування в принципі: дозволено все, що не заборонено законом. Аналогія права є засобом подолання прогалин в законі, який зводиться до керування не конкретною нормою цивільного законодавства, а лише загальними засадами, змістом цивільного законодавства, а аналогія закону це поширення на відносини,

які безпосередньо не врегульовані в законі, правових норм, що регламентують подібні відносини [2, с. 42-42].

Аналогічну позицію, вже з врахуванням ЦК України, автори зайняли щодо проблематики при підготовці курсу „Цивільного права України” в 2004 році [3, с. 42-43]

С.О. Погрібний розглядає аналогію закону та аналогію права як способи подолання прогалин у правовому регулюванні договірних цивільних відносин [16, с. 221-229]. В сучасній навчальній літературі йдеться про аналогію серед форм цивільного законодавства як засіб подолання прогалин в законодавстві [24, с. 43]; з точки зору застосування законодавства після питань його тлумачення [5, с. 56-57], або в системі джерел цивільного права під час характеристики цивільного законодавства [12, с. 96-97]. І якщо в останньому випадку розглядаючи питання про аналогію закону Н.С. Кузнецова зазначає, що аналогія закону не є процесом правотворення, а є індивідуальним способом усунення прогалин в праві [12, с. 97], проте вона не заперечує такої можливості щодо аналогії права. Останню позицію ми поділяємо. Додатково слід зазначити, що сам факт дослідження

питання про аналогію (мається на увазі аналогію права – А.Д.), серед джерел цивільного права України, свідчить про поступову зміну відношення до неї серед наукової спільноти.

Як зазначає Н.С. Кузнецова, необхідність закріплення правил про аналогію на рівні ЦК обумовлена низкою обставин. По-перше, чинний ЦК України в статті 1 закріпив визначення цивільних відносин, як особистих немайнових та майнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників. Усі перелічені ознаки цивільних відносин в їх сукупності є конституючими. Причому характер цих відносин є природним, а не таким, що залежить від волі законодавця. Завдання останнього полягає лише у впізнанні природної суті цих відносин та встановленні адекватного їх регулювання [11, с. 7]. По-друге, чинний ЦК України в статті 4 закріпив також і систему актів цивільного законодавства. При цьому визначено, що основу цивільного законодавства становить Конституція України, а основним актом цивільного законодавства є Цивільний кодекс України. До складу цивільного законодавства входять закони України, які приймаються відповідно до Конституції України та ЦК України, акти Президента України у випадках, встановлених Конституцією України, постанови Кабінету Міністрів України та нормативно-правові акти інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим, що регулюють цивільні відносини лише у випадках, встановлених Конституцією України та законами України. По-третє, чинний ЦК України закріпив як соціальні регулятори цивільних відносин не тільки правові приписи актів цивільного законодавства, а й договір та звичай, у тому числі звичай ділового обороту. Одночасно ЦК закріпив правила про співвідношення актів цивільного законодавства і договору (стаття 6 ЦК України) та правило про незастосування до регулювання цивільних відносин звичаїв, що суперечать договору або актам цивільного законодавства. По-четверте, чинний ЦК України закріпив у статті 3 загальні засади цивільного законодавства. Саме з урахуванням цих обставин у статті 8 ЦК України сформульовані правила про аналогію закону та аналогію права, які використовуються для врегулювання цивільних відносин при наявності прогалин [16, с. 221-229].

На думку З.В. Ромовської, наявність у Цивільному кодексі України спеціальної статті 8 "Аналогія" дає підставу стверджувати, що аналогія є засобом регулювання відносин сторін і до звернення до суду.

У частині 2 статті 8 ЦК змінено сутність аналогії права: якщо неможливо використати аналогію закону, регулювання цивільних відносин має здійснюватися за допомогою загальних засад цивільного законодавства, сформульованих у статті 3 ЦК, зокрема справедливості, добросовісності та розумності, тобто "в дусі цілого організму права" [15, с. 36], "на підставі природних принципів права" [17, с. 92].

Оскільки справедливість є категорією морально-правової свідомості, зазначає З.В. Ромовська, то можна зробити висновок про те, що мораль, моральне право має братися до уваги під час вирішення питання про те, чи має особа певне юридичне право чи не має його. Справедливість, розумність та добросовісність можуть бути закріплені у нормі звичаєвого права, а тому й звичаєве право може бути застосоване судом для вирішення спору [20, с. 27], насправді така можливість не виключається, проте слід зауважити, що суд в сучасних умовах правозастосування з врахуванням вимог процесуального закону перш за все керується саме позитивним законодавством, і лише в нетипових ситуаціях, зокрема коли вбачається зловживання правом, суд переходить до оцінки цивільно-правових наслідків дій учасників провадження саме з таких позицій.

Відповідно до ст. 8 ЦК України, якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону). У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права).

З проблемою аналогії тісно пов'язане визначення прогалини у законодавстві. Автори курсу з теорії держави та права досліджують питання про аналогію в розділі реалізація норм права серед стадій процесу застосування, коли застосувач з'ясовує наявність прогалини [22, с. 319-320]. З таких самих позицій досліджує питання прогалин та аналогії Скакун О.Ф. [21, с. 594-597].

Відсутність конкретної законодавчої норми, необхідної для врегулювання колізійного випадку, називається прогалиною у законодавстві [4, с. 46].

С. С. Алексєєв визначає прогалину в законі як «повну або часткову відсутність в чинних законах необхідних юридичних норм» [1, с. 118].

Прогалина у законодавстві – це, за визначенням П. М. Рабиновича, відсутність нормативно-правової регламентації певної групи суспільних відносин у сфері правового регулювання, окреслюваній основними принципами права [19, с. 140].

Як вказує О.Ф. Скакун прогалина у законі — повна або часткова відсутність необхідних юридичних норм у чинних законодавчих актах. Прогалина у праві — пропуск у правовому регулюванні конкретного виду суспільних відносин [21, с. 594].

В.І. Труба, Р.С. Притченко визначають прогалину у праві як відсутність у праві нормативних установлень щодо тих чи інших життєвих обставин, які перебувають у сфері правового регулювання. Прогалина у праві може існувати у вигляді повної відсутності будь-якого регулювання відносин та у вигляді неповного регулювання [22, с. 319].

Прогалина у праві, як зазначає О. Ф Черданцев, –

це відсутність норми права, що повинна бути в системі права з точки зору принципів та оцінок самого права, або інакше – це така ситуація, коли має місце факт, що за своїм характером знаходиться в сфері правового регулювання та потребує правового вирішення, однак норма права, що має його передбачати, відсутня [26, с. 256].

Як зазначає Ю.О. Заїка, під прогалиною у праві розуміють випадки, коли певні суспільні відносини потребують правового регулювання, але воно не передбачене конкретним законом, правовою нормою. Засобом усунення прогалин є правотворчість: прийняття нових норм або редагування застарілих [9, с. 29-30].

А.В. Поляков щодо причин прогалин вказує, що відсутність необхідної норми права може бути обумовлена як прорахунками законодавця при прийнятті відповідного акта законодавства (первісні прогалини), так і еволюційними змінами в самих суспільних відносинах, які неможливо було передбачити при прийнятті акта законодавства (наступні прогалини) [18, с. 777].

Причинами прогалин в законодавстві та праві О.Ф. Скакун вказує: 1) невміння законодавця відобразити в нормативних актах усе різноманіття сучасних життєвих ситуацій, що вимагають правового регулювання (первісна прогалинність); 2) невміння законодавця передбачити появу нових життєвих ситуацій у результаті постійного розвитку суспільних відносин, здійснити щодо них певні законодавчі дії (наступна прогалинність); 3) технічні прорахунки законодавця, допущені при розробці законів і у використанні прийомів юридичної техніки [21, с. 594].

В.І. Труба, Р.С. Притченко причинами виникнення прогалин називають недоліки законодавчої техніки, динамічність трансформації суспільних відносин тощо [22, с. 219].

Проте, Є. О. Харитонов вважає наявність прогалин в цивільному законодавстві нормальним явищем для цієї галузі, визначає їх як неповноту у вираженні цивільного права стосовно фактів суспільного життя, котрі знаходяться в сфері цивільно-правового регулювання [25, с. 77, 78].

Найкращим способом правового регулювання при наявності прогалин у праві є не застосування аналогії закону або права, а усунення самої прогалини [6, с. 508]. З аналогічних позицій підходили українські дослідники, які вказували, що єдиним засобом усунення прогалини є правотворча діяльність державних органів [При виявленні прогалини в ході правозастосування правозастосовчі органи зобов'язані використовувати оперативні засоби подолання прогалин з метою вирішення конкретної юридичної справи. До таких оперативних засобів подолання прогалин у праві (законодавстві) належать аналогія закону та аналогія права [8, с. 370].

О.Ф. Скакун до способів подолання прогалини в цивільно-правових відносинах віднесла аналогію закону; аналогію права; субсидіарне застосування

норм права (міжгалузева аналогія)[21, с. 595].

Як зазначають В.І. Труба, Р.С. Притченко правовими засобами подолання наявних прогалин у праві є аналогія закону, аналогія права і додаткове застосування правових норм [22, с. 319-320].

Аналогія закону – це поширення в процесі правозастосування на конкретні не врегульовані правом життєві відносини чинності норм, які регулюють відносини, подібні тим, що потребують урегулювання в межах даної галузі права за найсуттєвішими ознаками. Подібність відносин означає однотипність правового режиму їх регулювання [8, с. 370].

Аналогія закону – це використання для подолання прогалин у праві норми тієї ж галузі права, яка регулює подібні суспільні відносини. Якщо така норма відсутня або якщо вичерпані всі можливості даної галузі для розгляду правового питання, допустимим є додаткове застосування правових норм суміжної, «спорідненої» галузі права. Це розглядається як «вищий рівень аналогії закону». Якщо ж і це неможливо, то слід удатися до аналогії права, яка передбачає усунення прогалини шляхом розгляду даного питання на основі загальних засад, принципів і цілей законодавства [22, с. 319].

Аналогія права – це застосування до конкретних відносин загальних засад і смислу законодавства в разі відсутності норм, що регулюють подібні з найсуттєвішими ознаками відносини. Це значить, що юридична справа вирішується на основі принципів права, які переважно закріплені у відповідних статтях Конституції або в загальних положеннях законодавчих актів [8, с. 371].

Як зазначав С.О. Погрібний, порівняння визначень прогалин у праві і законодавстві свідчить про їх схожість за суттю, що є не випадковим, оскільки як він вважає, по суті прогалини можуть бути лише в законодавстві [16, с. 256].

Як слушно зазначалося в літературі, прогалини у праві вимагають цілком визначених дій як від законодавця, так і від правозастосувача, тому так важливо відмежувати їх від тих явищ у праві, які перехреснюються з прогалинами, чимось нагадують їх, стикаються з ними, але вимагають інших дій. [22, с. 319].

Найчастіше прогалини у праві плутають з «непрозорістю» правових норм, їх неясністю і, відповідно, намагаються розв'язати проблему через тлумачення права. Проте за своєю сутністю тлумачення дає лише те, що міститься у нормі, і нічого нового до її змісту привносити не повинне. Крім того, не можна плутати прогалини в законодавстві з так званою кваліфікованою мовчанкою законодавця, коли він на вмісне залишає питання відкритим, утримується від ухвалення норми, показуючи тим самим небажання її приймати, відносячи розгляд справи за межі законодавчої сфери. Наявність прогалин у законах відрізняється також і від тих випадків, коли законодавець віддає розгляд питань на розсуд правозастосувачів, коли він розраховує, що його законодавча воля буде конкретизована іншими правовими актами. У прак-

тичних кроках щодо подолання прогалин у праві для уникнення свавільних рішень неприпустимим є змішування прогалини з «помилкою у праві». Незважаючи на те, що деякою мірою вони можуть збігатися, правозастосувачу не дозволено займатися вправленням права. Він повинен слідувати йому, поки відповідні зміни не будуть внесені у встановленому законом порядку [22, с. 319].

Субсидіарне застосування норм права — додаткове застосування норм права одного інституту або галузі права до відносин, що регулюються іншим родинним інститутом або галуззю права.

Теоретичною основою субсидіарного використання є системність права, поділ його на взаємозалежні галузі та інститути. Субсидіарне застосування можливе лише до норм, включених як додаткові до законодавчих актів про сімейні, трудові і деякі інші відносини.

О.Ф. Скакун звертає увагу на те, що регулювання суспільних відносин будь-якою галуззю права здійснюється, як правило, лише власними галузевими засобами. Субсидіарне застосування норм права є винятком із загального правила [21, с. 596].

В.І. Борисова, С.Н. Приступа наголошували на необхідності відмежовувати застосування аналогії від прийому «економії правових способів», відповідно до якого законодавець поширює на певні відносини дію чітко визначених норм ЦК. Автори також зазначають, що близьким до аналогії закону прийомом, але не тотожним йому, є так зване субсидіарне (додаткове) застосування актів цивільного законодавства до відносин, подібних за змістом до цивільних відносин. Схожість вказаних прийомів полягає у тому, що, як і при аналогії закону, так і при субсидіарному застосуванні норми права, прогалина у праві долається шляхом застосування юридичних приписів до ситуацій, які ними не передбачені, але мають схожість з тими, що ними врегульовані. Однак між зазначеними прийомами існують відмінності, які не дозволяють їх ототожнювати. Основна з них полягає у тому, що субсидіарне застосування вводиться для подолання прогалин у праві шляхом звернення до схожої норми із суміжної галузі права [10, с. 93-93]. В якості прикладу автори наводять ст. 8 СК, відповідно до якої якщо майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не врегульовані СК, вони регулюються відповідними нормами ЦК, якщо це не суперечить суті сімейних відносин. Таким чином, субсидіарне застосування норм права своєю характерною ознакою має те, що відносини повинні бути схожими. Зокрема, і цивільним законодавством регулюються майнові відносини, і у ст. 8 СК мова йде про майнові відносини. Але простої схожості суспільних відносин, які мають бути врегульовані, недостатньо. Слід погодитися з тим, що специфічною ознакою субсидіарного застосування є те, що воно ґрунтується на схожості також у методах правового регулювання [13, с. 18]. Так, і цивільному, і сімейному праву притаманний диспозитивний

(координаційний, приватно - правовий) метод правового регулювання. Аналогічну позицію автори відтворили в рамках нового курсу з цивільного права, суттєво оновив перелік наукових джерел, якими воно обґрунтовують свої позиції [5, с. 54-56]. Крім того, коментатори СК України виходили з аналогічних позицій [14, с. 10].

Як зазначає І.В. Жилінкова, наведене твердження щодо субсидіарного застосування є справедливим лише у тому разі, коли сімейне право визнається самостійною галуззю права поряд з цивільним правом, оскільки субсидіарне застосування - це міжгалузева аналогія. При визнанні сімейного права підгалуззю цивільного права про субсидіарне застосування норм ЦК мова не йтиме, оскільки в такому розумінні масив цивільно-правових норм визнається єдиним з внутрішнім поділом на окремі підгалузі. Тому норми ЦК застосовуються до регулювання сімейних відносин не субсидіарно, а безпосередньо. Норми Сімейного та Цивільного кодексів нерозривно пов'язані між собою. Це Кодекси нової історичної формації, які мають єдине коріння - сферу приватного життя людини, свободу волі, рівність і майнову самостійність учасників відносин [7, с. 42].

Як зазначає О.Ф. Скакун, при вирішенні справи за аналогією закону і аналогією права необхідно додержуватися таких умов: 1) аналогія допустима лише у разі повної відсутності або неповноти правових норм; 2) суспільні відносини, до яких застосовується аналогія, повинні бути врегульовані хоча б у загальній формі, тобто перебувати у сфері правового регулювання; 3) наявність подібності (аналогії) аналізованих обставин і обставин, передбачених наявною нормою, повинна бути в істотних, юридично рівнозначних ознаках; розбіжність — у деталях, у неістотному; 4) пошук норми, яка регулює аналогічний випадок, має йти спочатку в актах тієї самої галузі права, у разі відсутності такої — в іншій галузі та у законодавстві в цілому; 5) вироблене в ході використання аналогії правове рішення не повинно суперечити дії приписів закону, його мети; 6) обов'язково має бути вмотивоване пояснення причин застосування рішення за аналогією до даного випадку.

При застосуванні аналогії права істотне значення мають принципи права, що закріплюються в конституціях. Оскільки норми Конституції України є нормами прямої дії, то правозастосувач, виходячи із власної правосвідомості, може мотивувати рішення в справі, посилаючись на конституційні норми [21, с. 596].

На думку Борисової В.І., Приступи С.Н. умовами застосування аналогії закону є: по-перше, потреба у врегулюванні цивільних відносин; по-друге, останні не повинні бути врегульовані положеннями актів цивільного законодавства або договором [5, с.54-56].

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

Чинний ЦПК України ч. 8 ст. 8 передбачає, що якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд

застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого - суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права). Аналіз цієї норми свідчить, що в цьому випадку йдеться про аналогію норм матеріального законодавства, про що також зазначала З.В. Ромовська. Вона також порушує питання щодо можливості застосування процесуальної аналогії, зазначаючи при цьому, що про можливість прогалини у регулюванні судової процедури немає у цьому Кодексі (мається на увазі ЦПК України – А.Д.) навіть щонайменшого натяку. Суддя не може бути покараний за те, що відступив від процедурної норми, яку трактував як нерозумну, чи, побачивши прогалину у процесуальному законі, застосував аналогію закону чи аналогію права. Оскільки одним із показників роботи судді була і продовжує залишатись кількість скасованих рішень, судді й надалі остерігатимуться застосовувати аналогію права під тиском і цієї обставини. Більше того, іноді складається враження, що вони про неї взагалі забули [20, с. 53]. Ми частково погоджуємося з З.В. Ромовської. Справа у тому, що дійсно одним із показників роботи судді, при цьому основним, була і продовжує залишатись кількість скасованих та змінених рішень. Проте в цивільному законодавстві не так багато прогалин, як може показатися на перший погляд, а без прогалини в праві не має і підстав для застосування аналогії права. Більш того, здається, що незважаючи на те, що загальний підхід у З.В. Ромовської в цілому співпадає з іншими дослідниками в цьому конкретному випадку вона порушила питання про застосування судами принципу верховенства права, що особливо відчувається коли йдеться про „відступ від процедурної норми, яку трактував як нерозумну”. Разом з цим, ми бачимо в цьому опосередковану підтримку власного бачення проблеми аналогії права,

яка як слушно зазначав В.І. Вільнянський не є власно „аналогією”. Ми погоджуємося з його позицією і вважаємо, що застосування принципів (загальних засад цивільного законодавства), які закріплені в ЦК, призводить до утворення „правоположень”, життєвість яких повинна перевірятися в процесі формування судовою практики, тобто це законодавчо визначене джерело цивільного права в значенні його витoku.

Слід також враховувати, що суспільні відносини, за своїм характером відносяться до певної сфери, в нашому випадку цивільно-правовій (приватній), а тому до них можуть бути застосовані не тільки принципи, які закріплені як загальні засади цивільного законодавства, але взагалі принципи притаманні цій сфері – принципи приватного права. Таким чином, розгляд аналогії права, як суто механізму возповнення прогалин в правовому регулюванні цивільних відносин, базувалось на позитивістському підході до системи джерел цивільного права, що зводило правозастосування до вирішення спору на підставі змісту та сенсу цивільного законодавства, яке виступало єдиним джерелом цивільного права. На сьогоднішньому етапі розвитку цивілістичної доктрини не має перешкод для розгляду аналогії права не тільки і не скільки як механізм подолання прогалин в праві, скільки як джерело правоположень, які може формулюватися правозастувачем – судом, оскільки інші державні органи позбавлені права застосовувати аналогію в своїй діяльності. Дозволив долати прогалини шляхом відомим як аналогія закону і права законодавець встановив легальні підстави для створення судових прецедентів в судовій практиці.

Усі інші проблеми пов'язані з дослідженням аналогії в цивільному праві виходять за межі цієї статті і становлять перспективні напрямки подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 232 с.
2. Боброва Д.В. Цивільне право України. Книга І. [Текст] : підручник: в 2-х к. /Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт [та ін.]; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – Київ: Юрінком Інтер, 1999. – 864 с.
3. Боброва Д.В., Дзера О.В. Цивільне право України. Книга І. [Текст] : підручник: в 2-х к. /О.В. Дзера (кер. авт. кол.) /Д.В. Боброва, А.С. Довгерт [та ін.]; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – Київ: Юрінком Інтер, 2004. – Кн.1. – 736 с.
4. Борисова В.І., Приступа С.Н. Цивільне право України. Том І. [Текст] : підручник: в 2-х т. /Борисова В.І. (кер. автор. колективу), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. [та ін.]; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасібо-Фатеевой, В.Л. Яроцкого. – Київ: Юрінком Інтер, 2004. – Т.1.- 480 с.
5. Борисова В.І., Приступа С.Н. Цивільне право України. Том І. [Текст] : підручник: в 2-х т. /Борисова В.І. (кер. автор. колективу), Баранова Л.М., Т.І. Бегова [та ін.]; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасібо-Фатеевой, В.Л. Яроцкого. – Х.: Право, 2011. – Т.1. – 656 с.
6. Венгерова А. Б. Теория государства и права: Учебник / А. Б. Венгерова. – М.: Омега-Л, 2004. – 632 с.
7. Жилінкова І.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. І.В. Жилінкової – Х.: Ксилон, 2008. – 855 с.
8. Загальна теорія держави і права: Підручник / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – 542 с.
9. Заїка Ю. О. Українське цивільне право [Текст] : навчальний посібник: 2 –е вид. змін. і доп. / Заїка Юрій Олександрович – Київ: Українська асоціація видавців „Правова єдність”, 2008. – 2008. – 368 с.
10. Калмыков Ю. Х. Вопросы толкования и применения гражданско-правовых норм // Хозяйство, право, управление: Межвуз. науч. сб. - Саратов, 1977.- Вып. 3. - С. 93-94.
11. Кузнецова Н.С. Цивільний кодекс України: Постатейний коментар у двох частинах. Частина 1 / Керівники

- авторського колективу та відповідальні редактори проф. А. С. Довгерт, проф. Н. С. Кузнецова. – К.: Юстиніан, 2005. – 1096 с.
12. Кузнецова Н.С. Цивільне право України. [Текст] :: підручник в 2-х т. / Бервено С.М., Васильєва А.В., Галантич М.К. [та ін.]; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданника. – 3-тє вид., переоб. і допов. – К.: Юрінком-Інтер, 2010. – 976 с.
13. Леушин В. И. Способы применения права при пробелах в советском законодательстве / В кн.: Проблемы применения советского права. - Свердловск, 1973. - С. 48-56.
14. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю.С. Червоного. - К. 2003. – 543 с.
15. Огоновський Олександр. Систем. Австрійського права приватного. — Т. 1. - С.36. Цит. за : Ромовська З. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: [Текст] : підручник / Ромовська Зорислава – Видання друге, доповнене. – К.: Алерта, КНТ; ЦУЛ, 2009. – 594 с.
16. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України / Погрібний Сергій Олексійович Дис. докт. юрид. наук: 12.00.03. – К., 2009. – 374 с.
17. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. – М.: Статут, 2001. – 353 с.
18. Поляков А. В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход: Курс лекций: 2-е изд., доп / А. В. Поляков. – СПб: Юридический центр Пресс, 2003. – 932 с.
19. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Видання 5-тє, зі змінами: Навч. посібник / П. М. Рабінович. – К.: Атіка, 2001. – 368 с.
20. Ромовська З. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: [Текст] : підручник / Ромовська Зорислава – Видання друге, доповнене. – К.: Алерта, КНТ; ЦУЛ, 2009. – 594 с.
21. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) [Текст] : [підручник] / Скакун Ольга Федорівна – Харків: Еспада, 2006. – 776 с.
22. Труба В.І., Притченко Р.С. Теорія держави і права [Текст] : [підручник] Васильєв А.С., Борщевський І.В., Іванов В.В., Канзафарова І.С. [та інш.]. – Х.: Одісей, 2007. – 448 с.
23. Тарануха В. Прогалини в праві: поняття, сутність, способи їх усунення та подолання // Юридична Україна . – 2009. – № 2 (74) – С. 18.
24. Харитонов Є.О. Цивільне та сімейно право України: підруч./ За ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубєвої. – К.: Правова єдність, 2009. – 968 с.
25. Харитонов Є. О. Нариси теорії цивілістики (поняття та концепції): Монографія / Є. О. Харитонов. – О.: Фенікс, 2008. – 346 с.
26. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: Учебник / А. Ф. Черданцев. – М.: Юрайт, 1999. – 629 с.